

УДК 811.161.2'373

І. О. Іншакова, І. Є. Іншакова

СИСТЕМА ОДОРАТИВІВ ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ (XI–XIII ст.)

Иншакова И. О., Иншакова И. Е. Система одоративів давньоруськоукраїнського періоду (XI–XIII ст.).

Статтю присвячено проблемі вивчення системи слів-одоративів української мови давньоруськоукраїнського періоду (XI–XIII ст.). Дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп. Проаналізовано функціонування запахової лексики періоду Київської Русі на матеріалі пам'яток та етимологічних словників.

Ключові слова: запах, одоративна лексика, похідні, корінь, лексема, дериват.

Иншакова И. А., Иншакова И. Е. Система одоративов древнерусскоукраинского периода (XI–XIII ст.).

Статья посвящена проблеме изучения системы слов-одоративов украинского языка древнерусскоукраинского периода (XI–XIII ст.). Исследование истории лексического состава украинского языка невозможно без выяснения истории отдельных семантических групп. Анализируется функционирование запаховой лексики периода Киевской Руси на материале памятников и этимологических словарей.

Ключевые слова: запах, одоративная лексика, производные, корень, лексема, дериват.

Inshakova I. O., Inshakova I. Ye. System odoratyviv davnoruskoukrayinskoho period (XI–XIII c.).

The article is devoted to the study of systems of word-odoratyviv Ukrainian language davnoruskoukrayinskoho period (XI–XIII c.). Study history vocabulary of the Ukrainian language is impossible without finding out the history of individual semantic groups. Analyzed the functioning olfactory vocabulary of period Kievan Rus material monuments and etymological dictionaries. Learning vocabulary is a traditional Ukrainian linguistics. Full history research is lexical structure of Ukrainian history is impossible without finding out some semantic groups. It definitely reflects the reality of man's knowledge, the initial step in this process is the perception. Vocabulary perception constantly in terms of attention to domestic linguists. The smell investigated in various aspects. Detailed consideration of olfactory vocabulary intended to help establish the history of individual words, systemic relations (synonymy, antonymy, generalization, differentiation, etc.). Changes in the semantics of tokens, the development of secondary values in the making, operation, etc., identify the composition of the vocabulary of the seventh «smell» on various stages of the history of Ukrainian written language. Works on odoratyvam have largely fragmented. Diachronic study olfactory vocabulary davnoruskoukrayinskoho particular period, is important for the formation and functioning of the thematic groups, identify patterns of historical lexicology Ukrainian language in general. It also led to the choice of theme of the article and its relevance. The actual material monuments of Kyivan Rus period, etymological dictionaries indicate the presence odoratyvnoyi vocabulary monuments XI–XIII c. (almost 400 examples). For the «Dictionary of Russian language XI–XVII centuries» tokens found about 225 – odoratyviv that functioned in XI–XIII centuries. This is an ancient thematic groups, the main roots of which inherited from Proto-Slavic period: von- (85 words), smrad- (almost 80), uh- (40 tokens), kad- (34 nominae). Odoratyvy have ownership of parts of different: noun (200), verb (100), far fewer adjectives. Identified word creative options derivatives.

Key words: smell, odoratyvna vocabulary, derivative, root, token, derivative.

Вивчення словникового складу мови є традиційним в українському мовознавстві. Повне ж дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп. Мова певним чином відображає процес пізнання людиною дійсності, початковим етапом цього процесу є сприйняття. Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги вітчизняних лінгвістів. Запах досліджується в різних аспектах ольфакторної семантики: фізіології, соціології, культурології, психології. Відомі окремі праці, присвячені частковим аспектам опису цієї лексики в українській, російській лінгвістиці, психолінгвістиці (І. Франко, О. Білецький, В. Виноградов, В. Сидельников, Л. Вейсгербер,

В. Дорошевський, Л. Васильєв, Ю. Караулов, А. Василевич, Е. Гейко, Л. Крюкова, В. Лещенко, Н. Павлова, І. Рузін, Р. Фрумкіна, А. Вежбицька, А. Житков, Н. Ніколіна та ін.). Детальний розгляд ольфакторної лексики покликаний допомогти встановити історію окремих слів, системні відношення (синонімії, антонімії, узагальнення, диференціації та ін.), зміни в семантиці лексем, розвиток вторинних значень у процесі становлення, функціонування тощо, виявити склад лексики із семою «запах» на різних етапах писемної історії української мови.

Праці, присвячені одоративам, мають здебільшого фрагментарний характер. Діахронічне дослідження запахової лексики, зокрема давньоруськоукраїнського періоду, є важливим для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Це й зумовило вибір теми статті та її актуальність.

Основні корені для передачі лексики запаху давньоруськоукраїнського періоду були успадковані з праслов'янської мови, у якій виявлено 10 словотвірних гнізд.

В обстежених джерелах розглядуваного періоду виявлено близько 400 одоративів різної частиномовної належності (іменники, прикметники, дієслова).

Пам'ятки давньоруськоукраїнського періоду вже фіксують лексику на позначення сприйняття людиною (органами чуття) запаху, смаку, дотику, слуху, зору: *ѡха же стѡго пакы. вѣхѡдѣ чювьствѣно вѣспришмоутѣ* (XII СДЯ II 106); *дымѣ вонѣтъ. и не могоу того вѣсприѣти* (1296 там само); *...бо жидовѣстии людие пѣтишю чювьствѣ: вѣзору, реку, обуханию, вѣкушению, слышанию, осязанию* (XII–XIII СлРЯ XIII 174); обоняние «нюх (одне з п'яти органів чуття)»: *Слух, видѣние, обоняние, вкушение, осязание* (XII СлРЯ XII 124).

Із попереднього періоду, засвідчуючи спадковість лексичного складу в різні періоди функціонування мовної системи, у джерелах виявлені спеціальні номени на позначення органів сприйняття запахів у людей та тварин: *нось* «ніс (людини)»; частина морди тварини, всередині якої проходять носові ходи: *Похухнавѣше носѣмѣ* (1073 СлРЯ XI 424); *Бѣше же ему лице измѣнилося, акы почернѣло от недуга, устнѣ отолстѣли и носѣ* (1229 там само); мн. ніс: *Не слухомѣ*

глядаемъ, а очима слышимъ, а ноздрьми въкушаемъ (1073 там само 420); ноздрь та ноздря «ніздря»: *Яко же усерязь златъ въ ноздрьхъ свиини...* (там само).

На відміну від попереднього періоду зафіксовано не так багато похідних із коренями *дых-*, *дух-* (6). Наприклад, це дієслова, іменники: *въдыхати* «вдихати»: *ко фюникъ процвѣтеть хъво блгооухание сѣсаємьмъ въдыхающе* (1284 СДЯ I 523); *задуха* «спека, духота через обмеженість кисню» (СлРЯ V 189). У коренях деяких дієслів, іменників можливе чергування приголосних *х* // *ш*: *задушати* «удушати, стискувати» (там само); *задушие* «задуха» (там само); *задушити* «перебити який-небудь запах» (там само).

Більше двох десятків дериватів утворюють словотвірне гніздо із коренем *кур-*. Абсолютну більшість складають дієслова, наприклад: *курити* 1) «розкладати вогонь, підпалювати»; 2) «окурювати чимось (задля лікування, дезінфекції)» (СлРЯ VIII 138) та похідні префіксальні й постфіксальні лексеми *куритися* «куритися, димитися»: *Гора же вся куряшеся, зане сниде гъ на ню огнемъ, и въсхожаше дымъ яко, дымъ пещный* (XI СлРЯ VIII 138); *коуритисѧ* «куритися»: *и гороу всю коурѧщюсѧ видѧще* (XIII–XIV ГА 61 в); *и гнемъ курѧщесѧ гора* (XII сп. XIV СДЯ IV 340); *горѧщии оугли курѧщесѧ ш(т) копотны пещи* (там само); *воскурити*: ... *въскуривишу* *фимияну можеши разумѣти или инакому смраду злу* (1263 СлРЯ III 43); *воскуритися* (*вскуритися*) «почати куритися»: *призирая на землю, творя ю трястися, прикасаяся в горахъ, вскурятся* (1186 там само); *възкоуритисѧ* «димитися, обкурюватися димом»: *възвеселитьсѧ гъ ш дѣлѣхъ своихъ. призираѧ на землю творѧи трѧстисѧ. прикасѧсѧ горахъ въскоурѧтьсѧ* (XIII СДЯ II 73); *въскѣрнитисѧ*: *Косни горы и въскоурятъсѧ* (XII Ср I 407); *воскурятися*: *ѧкоже дымъ, ѧкоже пара, такоже и вскуряютьсѧ в нас похоти сластныя* (XIII СлРЯ III 44); *выкурити* «виготовити (вино) за допомогою перегонки» (там само 215); *закурити* «запалити, розвести вогонь» (СлРЯ V 228); «заповнити димом»: *Вои хотя съ гневом закурити пещеру* (XI там само); *закурити* «наповнити димом» (ИФ 541); *закуритися* «почати куритися, виділяти пар» (СлРЯ V 228). Трапляються лише поодинокі суфіксальні та безафіксні похідні іменники: *выкурка* дія за дієсловом *выкурити* (СлРЯ III 215); *закурение* «виділення пару, випарів» (СлРЯ V 228); *възкоурениѧ* «випаровування»: *ѧгда бо ш(т) мъгльѧго вскуреньѧ*

Одне з найбільших словотвірних гнізд складають похідні із коренем *кад-* (34 номени). Серед дериватів переважають суфіксальні іменники – *кадение*: *Ложка... полны кадения* (XIV СлРЯ VII 11); *покажение* «воскурити пахощі божеству»: *(Монахи) плодъ приносятъ... бу не волозакланіе и крѣви, ни пролитъе вина, ни покажения* (XI СлРЯ XVI 141); *каженик* (СДЯ IV 185). Виявлена багатозначна лексема *кадило* 1) «запахна речовина, фіміам»: *...на всякомъ мѣстѣ приноситься кадила имяни моему и жертва чиста* (986 СлРЯ VII 12); *Кадѣло* *мѣтвное, темьянъ блгоуханьныи* (1091 там само); 2) «церковний посуд для куріння пахощів, кадило, кадильниця»: *...свѣщѣ держаше в рукахъ и по нихъ дьякони с кадилы* (1072 там само); 3) «свічник»: *...и кадило не загасло въ 60 лѣтъ* (1204 там само). Номен фіксують і інші джерела: *мо(л). стѣи бѣи... цвѣте прекрасныи. блгоуханьнок кадило* (XIII СДЯ IV 183). На позначення кадила зафіксовані в пам'ятках варіанти слів: *кадело*, *кадило* та похідні (СлРЯ VII 11); *кадиленка* та *кадиленко* «ручна кадильниця у вигляді невеликої металевої посудини з ручкою із кришкою» (там само); *кадильникъ* те саме, що *кадильница* (там само 12; СДЯ IV 184); *кадильница* «кадильниця, кадило»: *Леонтеи взем кадильницу нача кадити по всеи церкви* (XII СлРЯ VII 12); *кандило* 3) «кадило пахощів, фіміам»: *блг(д)тъ бжита течаше же ѡ(т) оустъ его сладкое оучение. тако кандило добровонно* (к. XIV СДЯ IV 200).

-65- © І. О. Іншакова, І. Є. Іншакова, 2016.

изгонить бѣсы, зольчыю же потребити бѣло (XIV СлРЯ VII 12); 2) «кадити, обкурювати пахощами»: *Кадящу прозвиту святыи олтарь... Святое бо кадило образъ святого духа есть* (XI там само); *кадити* (СДЯ IV 184) «кадити; обкурювати пахощами»; переважають префіксальні та постфіксальні деривати: *выкадити* (СлРЯ III 209) «витрачати кадило»; *кадитися* (СлРЯ VII 12) «виділяти ароматичні випаровування, куритися»; *накадити* «наповнити ароматом спалюваних запахів»: ...очисти тѣло постѣмъ, истрѣби жсяждею... *накади* благоуханною молитвою (1076 СлРЯ X 108; 1076 Ср III 174); *покадити* «здійснити богослужіння»: *Въниде покадитъ въ црѣвь* (XI СлРЯ XVI 141); «обкурити ладаном, димом; покадити» (*Саул*) *дерзнувъ первѣе покадити бу...* (там само) та окремі дієслівні форми: ...видяще ратных, идуще на ня с мѣчи, стояху безъ страха и, жруще и кадяще... (ИФ 179). У коренях аналізованих дериватів виявлено чергування приголосних: *покажати* те саме, що *покаждати*: *Зане что недостойнѣ творяше Иозиа, покажаа боу* (XI СлРЯ XVI 141); *покаждати*, *покаждаю* «воскурити пахощі божеству, приносити жертву»: *Озия, покаждая бу* (там само).

Трапляються лише поодинокі похідні прикметники: *кадильный* 1) «належить до куріння пахощів»: ...яви же ся ему анѣль гнѣ стоя одесную алтара *кадильнааго* (1057 СлРЯ VII 12); *Въ врѣмя кадилоное явился ему анѣль гнѣ стоя одесную олтаря* (XI там само); 2) прикметник до кадило: *Подобни суть кадилному свѣтилнику усякивающим* (XIII там само); *кадильныи* (СДЯ IV 184).

Із коренем *пах-* виявлена незначна кількість дериватів (5). Це окремі прикметники, поодинокі префіксальне дієслово та безафіксний іменник: *запахучий* (СлРЯ V 260) «із запахом, запашний»; *запашистый* (там само) «запашний» (у корені наявне чергування приголосних); *припахнути* «пахнути, повіяти»: *Слава бо земельная... припахнувши бо въ мало время члѣву...* (1076 СлРЯ XIX 244); *Повѣждь учителю нашъ, откуда ти припахну воня стѣго дѣа* (XI СлРЯ XIX 244); *запахъ* (СлРЯ V 260) «запах».

Праслов'янське дієслово *нюхати* в обстежених пам'ятках давньоруськоукраїнського періоду не виявлене. Від дієслова *[ухати]* в пам'ятках періоду Київської Русі утворені похідні префіксальні, суфіксальні, постфіксальні дієслова, суфіксальні, безафіксні іменники. Наприклад: *обѣхати, обѣхаю* «обвіяти запахом»: *Всего мѣ члѣва*

обоухающа мѣръмъ бжѣствьнымъ (1096 Ср II 560); *ѣхати, ѣхаю* «нюхати»; *ѣхновати, ѣхнѣю* «нюхати»: *Тѣмъ оухновавъ невѣрьнымъ срѣмъ, воню дѣховноюю въ нихъ сѣкрѣлъ еси* (1097 Ср III 1328); *поѣхати* «понюхати»: *Дай ему поухати зелья именемъ евианъ* (1201 СлРЯ XVIII 41); *наѣхатися* «вдосталь насолодитися нюхом, нанюхатися»: *Духовна меда насытихся и воня добрая научахся* (XII СлРЯ X 294); *ѣханиа* «нюх»: *Не огласимъ слоуха, не възвеселимъ оуханиа* (XI Ср III 1328); «пахощі»: *Оуханиемъ чюдесь мира обонѣлъ кси* (1096 там само); *обѣханик* «запах, нюх»: *Травьници имоуть многыи различныи цвѣты, овы на веселик ѡчима, овы же на обоуханик* (XII Ср II 560); *обѣхъ* «нюх (одне з п'яти відчуттів)»: *Видѣ по правымъ чрѣтамъ видить, а обоухъ есть и слоухъ не въ прѣмъ есть тѣчю, нѣ всюдоу* (там само; XII–XIII СлРЯ XII 181). Варіантом дієслівної форми *обѣхати, обѣхаю* є дієслівний дериват *обѣухати, обѣухаю* «проняти запахом»: *Кромѣ кадила обѣуханъ бысть; Инѣмъ ѡ воня ѡбѣуханомъ чѣствомъ знаеми сѣтъ* (Ср II 570); *обѣухати (обѣух-)* «вдихнути запах, понюхати»: *Реч(е) Исакъ: се воня сѣа моего, воня ж зовется миро, языци обѣухаща воню блгоухания от сѣа нашего, сѣннимъ миром мажущесея, крстишася во имя ег(о)* (XIII СлРЯ XII 202).

Із подібними значеннями в джерелах розглядуваного періоду зафіксовані варіанти поданих вище дієслів та іменників: *обонѣвати, обонѣваю* «нюхати»: *Почѣто бо речетъ: не слоухомъ глѣдаемъ, а очима слышимъ, а ноздрѣми въкоушаемъ, а ѣзиком обонѣваемъ* (1073 Ср II 534); *отъ того убо блгоухания есть се, еже ты обонѣваещи и чюдишиися* (1219 СлРЯ XII 124); *обонѣати, обонѣаю* «відчувати запах»: *ѣко же и самѣмъ намъ обонѣати... благоуханик* (XI Ср II 535); *воню обонѣвъша мура ис тебе, чѣтая дѣво* (1096 СлРЯ XII 125); *...ѣи, уже смѣрдить, четвъртыи бо днѣ ему... отвѣлену бывѣшую камку смрадъ обонѣвъши* (XII–XIII там само); «наповнити (ароматом)»: *...взем кадильницу, нача кадити по всеи церкви, а обонѣа бо воня благоухания всю церковь...* (XII там само); *обонѣаник* «одне із п'яти відчуттів – здатність відчувати запах», «запах, пахощі», перен. «прояв»: *ѡбонѣаниемъ разоума его въселеноую напѣлнитъ еси* (XII Ср II 534).

Пам'ятки розглядуваного періоду фіксують лише кілька

похідних із коренем *дым-*. Це префіксальні дієслова та іменники: *воздымитися* (СлРЯ II 289) «почати димитися»; *одымѣти*, *одымѣю* «пропахнути димом»: *Да твоѣго ради небрежениѣ мышѣ или ино что прикоснется божествѣныхъ таинѣ, да не исплѣснѣвѣють или удымѣють* (XIII СР II 624; 1282 СлРЯ XII 296); *и тѣмъ дымомъ издыхають* (ИФ 194).

Із кількома значеннями в джерелах періоду Київської Русі виступала лексема *вонѣ*: 1) «запах»: *храмина же испълни сѧ отъ вонѣ змѣръныѣ* (XI ЄМств 179); *От куду ти припахну вонѣ Святого Духа; Видиши тѣло его цѣло и бѣло, и благоуханіе отъ гроба бысть и вонѣ подобна араматъ многоцѣнныхъ* (1288 СР I 300); 2) «пахощі»: *Не строить бо сѧ смрадѣ съ вонѣмъ ни зѣла вонѣ съ муромъ* (XI там само); 3) «запашна мазь»: *Коупиши вонѣ* (1119 там само); *Вонѣми мажющаѣсѧ* (XI там само); *Какы вонѣ възлѣю на твоѣ святоѣ тѣло* (там само). Розглядуваний одоратив був часто вживаним у давніх текстах: *подобно бо мюро(м) и вонѣми помазатисѧ* (XIV СДЯ I 514); *...и учинены сквозѣ мраморѣ проходи... и исходитъ вонѣ проходи тѣми во церковь* (1200 СлРЯ XX 124); *стражю(т) къ многоцѣтны(м) вонѣ(м) иже таковы(х) любѣще видѣти* (XIV ГБ 93); *мазатисѧ: ...женскы бо вонѣми мазатисѧ. и на похо(т) влещи тлѣныѣ* (XIV СДЯ IV 491). Уточнення, конкретизація джерела запаху відбувалися у відповідних словосполученнях: *Огненная (огненная) вонѣ* «запах горілого»: *...ни вонѣ огненная не обрѣте ся на немъ, възътиши* (XII–XIII СлРЯ XII 240); *блоудьница... мимо идѣше... такъ въздоухоу наполнитисѧ ѡ(т) вонѣ. мѣскоусьныѣ* (XIII СДЯ II 46).

До сорока номенів складає словотвірне гніздо із коренем *вон-*. Усі виявлені деривати – суфіксальні іменники та дієслова. Похідні іменники виступали словотвірними варіантами: *вонѣвица* «запашна мазь»: *Не бо миромъ мажемъ кто или вонѣвицами ѿмывають блѣговоніѣ* (СР I 300); «фіміам» (там само); *вонѣаницѣ* «те саме, що вонѣвица, вонѣлицѣ – пахуча мазь»: *Мюромъ мажемъ и вонѣаницами* (XIII СР I 301); *вонѣлицѣ* «пахуча мазь»: *Десѣтиноу даѣте отъ вонѣлицѣ* (1119 там само). Останній приклад міг ще мати значення рослини – «м'ята».

Дієслівні суфіксальні деривати в контексті могли передавати антонімічні значення: *вонѣти*, *вонѣю* «пахнути»: *ко ливаноу*

воняющею, или иномоу ѿ чьтныи^x вонь (там само); воняти і вонѣти «пахнути»: *На земли живуще земьская и пьрьстию воняють въ мюра мѣсто излиянаго насъ ради* (XII СлРЯ III 21); вонѣти див. воняти (там само 20) та «погано пахнути»: *Рыба дымомъ воняше* (Ср I 301).

Протягом історичного розвитку мови значення лексем зазнало трансформації, зокрема, якщо в давнину номен воня передавав нейтральне значення «запах»: *И принесие в новую цркъв отверзоша раку, исполнися блгоуханья цркы вонѣ блгы* (1072 СлРЯ III 21); *Огради сладку подавають воню* (XII там само) або «духмяний, приємний запах»; «ароматичні речовини, пахощі»: *Повелѣ же възискати дьвою жену красьну и въ ризы многоцѣнны облѣче ею и вонями помазавъ* (XII–XIII там само), то значно пізніше відповідні номени вживалися для передачі неприємного запаху: *Дымъ воняють* (XIII Ср I 301; 1296 СДЯ III 128); *завоняти* (СлРЯ V 157) «почати видавати сморід» (пор. вонь (XVII СлРЯ III 21) «поганий запах, сморід»).

У джерелах виявлені непохідні дієслова та їх форми: ...*азъ тъгда съгноихъ тѣло Лазорево зѣло*, *яко же начатъ воняти и нача раступати ся съставъ тѣлесе его* (XII–XIII СлРЯ XXIII 232); вонѣти «пахнути»: *начатъ вонѣти* (к. XIV СДЯ I 475); *яко вонѣть дѣша и ѡ(т)вѣща* (к. XIV СДЯ I 475); ...*и цвѣтвовноѣ же вино и воняющеѣ* (там само 429); *како станете оу пр(с)тла бѣа дроздѣгѣми воняюще* (там само III 84) і похідні префіксальні дієслова: *возвонѣти*, *возвонѣю* «видавати запах»: *Блгожханиѣ възвонѣ въ мирѣ* (XI Ср I 342); *обвонити* (СлРЯ XII 18) «обкурити пахощами».

Із коренем *гн-* зафіксовано за пам'ятками півтора десятка прикладів. Це здебільшого префіксальні дієслова та їх форми: *загнити* (СлРЯ V 167) «почати гнити; стати гнилим»; *изгнити* (*изъгнити*) (СлРЯ VI 137) «згнити, перегнити»; *гнити* «гнити, розкладатися»: *злѣ гнѣти толико смрадъ испоущае* *яко же и въ гробѣхъ разроушеномъ мртвецъ имѣти* (XIII–XIV ГА 202); *и на ногоу строупи смердѣици оутробѣ же горѣици и срамоу гниющею черви испоущае* (там само); *гнити* (ИФ 537) «тліти»; *загнилый* (СлРЯ V 167) «який утворився від гниття»; *изгнилый* (*изъгнилый*) «гнилий»: *Мня себе пѣса смьрьдяща и изъгнила, чьрви пѣлна и смрада и на гноици повьржена* (1219 СлРЯ VI 137); перен. «слабкий, який віджив своє»: *Азъ бо присно но вся дѣи себе уничьжаю и въ урокъ вѣлагаю мня себе пѣса смьрьдяща и*

изъгнила (там само); абстрактні іменники: загнилость (СлРЯ V 167) «псування, гниття»; загнитие (там само 157) «гниття, псування»; гнильство: Си(х) скарѣдьє и злосмрадьє... гнильство и немощь ѿ(т) мужа ста оувѣдѣвъ (XIV–XV СДЯ II 335); різні форми прикметників: гнилый «гнилий»: смрада ра(д) пѣана(г). і слова не імуще бѣа во оустѣхъ своїхъ. гнили ра(д) пѣаньства (там само); и сѣдьше избѣраша добрыа въ сѣсѣуды. а гнилыа извъргоша вънь (XI ЄМств 76); или сътворите доубъ гниль и плодъ когдо гниль (там само 81).

Кількісно найбільше словотвірне гніздо 3-поміж давніх одоративів складали лексеми із коренем смрад- та його варіантами (близько семи десятків). Повноголосний іменник траплявся зрідка: смородъ «сморід»: Трупие по улицямъ и по търгу... а смородѣмъ нелга вылести (1128 Ср III 445).

Частіше в текстах траплявся неповноголосний номен смрадъ «сморід»: Чрѣвемъ и смрадоу бывъшии винѣ (XI там само 446); Смрадъ трѣпить (там само); Есть же могыла когдо в пустыни и до сего дне, исходитъ же отъ неѣа смрадъ золь (1019 там само); Смрадъ исходитъ изъ моря того (Содомскаго), яко отъ сѣры горяща (XII там само); Нелзѣ бѣше поити смрады никоуда же (1204 там само); Не возмогоста ити в поле смрада рад и множьства избѣены (1240 там само); смрадъ «сморід; сильний запах»: Видѣхъ ту тѣлеса мъртва съгнивъша, и рассыпана, и смрада многа исплънена... азъ же отъ многоаго смрада падохъ ся на земли (XI СлРЯ XXV 215); ...яко же по обычаю вшедьше и смрадъ обонявшее... (там само); Они же, не трѣпяще смрада, первое повелѣша погребати я... (ИФ 392); А смрад исхожаше от них нестерпимъ (там само 397); И лють же смрад срѣташе от трупиа влазящих тамо... (там само 432); Таиньи же удъ исполнися смрада, и гноя, и чрѣви (там само 240); потомъ оконьно истлѣмъ и злѣ гнеѣа, толикъ смрадъ испоущаше (XIII–XIV ГА 202); ...источникъ черви всюдѣ емоу искыпаше ѿ(т) стр(с)ти телесныа и всюдѣ тѣлоу его смрадомъ раздѣлаемоу такы(м) гноемъ (к. XIV СДЯ IV 111); слнце не осквернить(с) призираѣа на гнои и на калъ но обок исушають и ѿ(т)гонить смрадъ (1406 СДЯ II 336); И абие мятежници приступиша по обучаю и скверненыи смрад обухавше (XI СлРЯ XXIV 186); ...мужи же грѣшници, нѣчтивии, скверьнии носятъ плодъ студовить и гниль, исполнь суще смрада (1269–1289

СлРЯ XXVIII 208).

Зі значенням «сморід» зафіксований суфіксальний похідний іменник *смердѣние* (смерд-, смрьд-) «сморід»: ... и не трѣя смердѣния оходитъ отъ него (XI СлРЯ XXV 158).

Варіантами виступали суфіксальні прикметники-derivati: *смадьный* «смердючий»: *Духъ зноиныи...попалаетъ землю ту зноемъ тѣмъ смаднымъ* (XII Ср III 446); *смадный* «сморідний»: *Сами добрымъ дѣломъ славною чистою блгоухание наречетъ ся Хво, азъ же слабости моя радѣа и уныня все смаденъ есмь* (XIII СлРЯ XXV 215); перен. «мерзотний»: ...отврати лице от них и задом приклонися безстудным образом и пусти на ня глас смаденъ... (ИФ 265); **смердънын=смердънын** «смердючий»: *Исходитъ же духъ зноиныи...изъ моря того и попалаетъ землю ту зноемъ тѣмъ смерднымъ* (XII Ср III 449).

Із кількома відмінними значеннями функціонувала в пам'ятках лексема *смердѣти* «погано пахнути, випускати сморід»: *Оуже смердитъ, четверѣдневънъ бо късть* (XI там само); *смердѣти* (смерд-, смрьд-) (1057 СлРЯ XXV 158) «видавати сморід; смердіти»; *смердитъ* (XII–XIII там само); *Ни се мертвъ ни се живъ... валяется осквернився и домочився смердитъ* (XII СлРЯ XII 245); *мерзити* (мързити, мръзити) перен. «смердіти» (СлРЯ IX 97); *сестра оѣмьръша аго марѣа гѣ оѣже смердитъ Уетвърѣдневънъ бо късть* (XI ЄМств 178); *смадитися* «наповнитися сморідом»: *Самаритяном рече, да от прохода гноа их от раа износятъ, яко да не смадится* (XI СлРЯ XXV 215). Від цього дієслова були утворені похідні (префіксальні, постфіксальні дієслова): *посмадити* «зіпсувати, пошкодити»: ...пастуси мнози посмадиша виноградъ мой (1166 СлРЯ XVII 200); *просмадити* «зіпсувати»: *Иже и о единой дѣтели небрегъ, въсу въздрѣжания просмадитъ лѣпоту* (XI СлРЯ XX 225); *Аще бо остало что прѣжереч(е)ныхъ въ тебе стрстиш, просъмрадишь и оквасишь* вѣливаемая в тя блгая, вонъ извержеишия (1296 СлРЯ XII 321); ...сама же просмадиства всю землю лихоиманиемъ и насилиемъ (ИФ 183); *въсмердити, въсмержѣ. Невѣрньнымъ тоукомъ въсмерди* (1073 Ср I 411); *восмерд-* див. *воссмерд-* (СлРЯ III 45); *воссмердѣти* (*восмердѣти*) «почати випускати сморід»: *Оканному же Фоцѣ повелѣвишу повреци главы на поли Триволиискаго... дондеже*

въсмердѣшия... (XI там само 57); възмърдѣти «почати смердіти, видавати сморід»: *и гнои ихъ изд рѣа ѡ(т)мѣтати. ꙗко да не въсмердитъ раи* (XII СДЯ II 122); *и бившимъсѧ и избившимъ друугъ друуга, ꙗко странѣ тои ѡ(т) телесъ ихъ въсмѣрдѣти* (XIII–XIV ГА 211); *останокъ манны на оутрѣахъ схраниша. и за невѣрство ихъ обрѣтоша ю заутра въсмердѣвшю* (1406 СДЯ II 122); въсмердѣтисѧ, въсмердѣтисѧ, въсмердѣтисѧ: Въсмердѣсѧ (XI Ср I 411) пор. воссмердѣтисѧ, воссмердѣтисѧ; воссмердѣтисѧ те саме, що воссмердѣти: *И преложиша Ниль рѣка в кровъ 3 дни, рыбы же изомроша и возсмердѣшасѧ рѣка...* (XIII СлРЯ III 57); воссмердѣти, воссмердѣтисѧ; *самарѧномъ же рече смѣти износити и говна ихъ изъ раѧ кидати ꙗко да не въсмердитсѧ раи* (1284 СДЯ II 342). У таких коренях можливі були чергування приголосних д // ж. Порівняйте за словником М. Фасмера можливі чергування приголосних д // ж, д // дж: *смердеть, смержу*, укр. *смердіти, смерджу*, д.-р. смердѣти, ст.-сл. смръдѣти (Ф III 685); *что имамъ реци о просмраждающихъ женахъ лица своя помазаниемъ красоты* (XII СлРЯ XX 225). Часто вживаними в пам'ятках розглядуваного періоду є форми дієслів (дієприкметники, дієприслівники). Наприклад: *несхвальне «сильно пахнути»: ...порты нося не простыя, издавеча смердя мосхосомъ* (XII СлРЯ XXV 158); *оумрыи бо въ гробѣ лежитъ мртвъ почернѣвъ изгнивъ. развалѧють(с).* смердѧ (1406 СДЯ III 495); смердящий (смръд-, смерд-, смердѣ-) «сморідний, сморід»: Смердящихъ страсти(и) отъгонили (XI СлРЯ XXV 160); *...голубьць врьху главы ему стояць...* *и въсплашену и смердящю: тогда разумѣхъ, яко явивъшия ми ся голубица, тьмна и смердящи* (XI там само); *и принесоша дръва и смердящи олѣи, и смолу съ лоемъ* (XII–XIII там само 158); *и поимъ и веде на мѣсто тьмно и смердяще съ огнемъ* (XI там само 160); *и вино смердящее и хлѣбы плеснивы* (XII СлРЯ XV 88); *и опухлыма очима и смердящими усты и, еще дыщуще, и ублажаху умершая...* (ИФ 391); *и, видяще посѣченныхъ и смѣрдящихъ под сѣнцемъ...* (там само 340); *изриганиѧ «відрижка»: нелѣпныхъ и смердѧщихъ изригании, хракотинъ* (XIII–XIV ГА 271); *блѣвати «блевати»: сырице нездраво блюеть ꙗдъ смердѧщъ* (XIV СДЯ I 239); *и самъ ре(ч) г(с)ь мнози пастуси просмрадиша винограды мои* (к. XIV

там само 432); *осмянувьшию ему яко от поварьница и въсплашену и смърдящую* (XI СлРЯ XIII 121); *якоже вепрь, егда ся поваляетъ в калѣ, не внутренняя своя каляетъ, но и внѣшнюю свою всю кожю скарѣду и смердящу творить* (XII СлРЯ VII 40); *и принесоша дръва, и смърдящих олѣи, и смолу съ лоемъ...* (XII–XIII СлРЯ XV 244); *...мня себе пьса смърдяща и изъгнила, чървии пълна и смрада и на гноищи повържена* (1219 СлРЯ XXV 160).

Трапляється усталена сполука *песь смердящий* «труп собаки, який розкладається (усталений образ християнської писемності, що використовувався в порівняннях, у формулах самодокору, як лайливий епітет)».

Корінь *тух-* (*тх-*) був у небагатьох похідних, зокрема в абстрактних іменниках: *затухлость* (СлРЯ V 326) «затхлість; запах вогкості, гниття»; *затухлое* те саме, що *затухлость* (там само); *затхлость* див. *затклость* (там само); у суфіксальних дериватах: *затхоль* (*затъхоль*) (там само) «важкий запах вогкості та гниття, затхлість»; *затхла* те саме, що *затхоль* (там само); *затхнение* (там само) «затхлість, важкий запах»; *затхлина* (там само) «затхлість, запах гнилі» пор. *затухлость*, *затхоль*. Трапляються поодинокі дієслова *затхнутися* (там само) «стати затхлим» та прикметники *затхлый* (там само).

Серед словотвірних гнізд є малопродуктивні. Із грецької мови через старослов'янську була запозичена лексема *аромать* із кількома значеннями 1) «ароматична речовина»: *придоша жены видѣтъ гроба, носѣща араматы* (XII сп. XIV СДЯ I 93); 2) приємний запах, аромат: *прѣшетсѧ землѧ с моремъ... азъ ксѣмъ раи плодѣци. имоуща чветца араматы. ты же вѣтры нестроюныѧ* (XIII СДЯ I 93); *аромать* «пахощі»: *Обиста ѧ (тѣло Ісого) ризами съ ароматы* (XI Ср I 27); *якоже араматы...* *блговоньствомъ свои(м)...* (XIV СДЯ I 75); *И множество ароматъ, и священное стѣжаніе* (ИФ 180); *500 же рабъ носяху мнооцѣнныя араматы въ златыхъ...* (там само 242). Виявлені іменник *аромать* (*аромафъ*) «запашна речовина, пряність»: *И даде ему салтанъ... и благовонныхъ ароматъ Индійскихъ...* (1204 СлРЯ I 48) та похідні прикметники *ароматный*: *Ланитѣ твои, яко сосудъ исполненъ водъ ароматныхъ* (XII там само); *ароматский*: *...можетъ нѣкымъ състроемъ ароматъскимъ въ часъ створити трезвъ разумъ*

имѣти (XI там само; XIII–XIV ГА 117) та деривати, утворені основоскладанням: *ароматообразный* «той, що має сильний ароматичний запах»: *Вси абѣ плоди благоуханьни суть и ароматъобразни* (XI СлРЯ XXVII 230); *ароматообразнь* (XIII–XIV ГА 117) «що має запах, який подібний запаху аромату».

Отже, фактичний матеріал пам'яток періоду Київської Русі, етимологічні словники свідчать про наявність одоративної лексики в пам'ятках XI–XIII ст. (майже 400 прикладів). За «Словарем русского языка XI–XVII вв.» виявлено близько 225 лексем-одоративів, що функціонували в XI–XIII ст. Це давня тематична група, основні корені якої успадковані ще з праслов'янського періоду: *вон-* (85 слів), *смад-* (майже 80), *эх-* (близько 40 лексем), *кад-* (34 номени). Одоративи мали різну частиномовну належність: іменники (більше 200), дієслова (більше 100), значно менше прикметників. Виявлені словотвірні варіанти похідних.

Література

1. Коца Р. Прикметники-композиції на благо-, добро-, зло- в пам'ятках української мови XI–XIII ст. / Руслана Коца // Українська мова. – 2012. – № 4. – С. 82–88.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ГА Книги временныя и ѡбразныя Георгія Мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1. Текст. – 612 с.

ЕМств Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская и др.; Под ред. Л. П. Жуковской. – М. : Наука, 1983. – 526 с.

ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988–2008. – Т. 1–4.

СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975 – 1992. – Вып. 1–18.

Ср Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1893–1912. – Т. 1–3.

Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева : Под ред. Б. А. Ларина. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2015 р.